

Ziółkowski, Mariusz

"Dux severus" : pojęcie "severitas" w aspekcie militarnym u Liwiusza

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 31 (330), 81-89

1999

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zakład Historii Starożytnej

Mariusz Ziółkowski

DUX SEVERUS

POJĘCIE *SEVERITAS* W ASPEKTCIE MILITARNYM U LIWIUSZA

W potocznej łacinie *severitas* oznacza surowość, powagę, twardość. W słowniku Liwiusza pojęcie to przedstawia szczególną cechę moralną związaną z władzą, prawami i obyczajami. Najczęściej określa ono trzymanie się konserwatywnych idei politycznych oraz norm moralnych. *Viri severi* nie tolerują łamania swych niezłomnych zasad moralnych i okazują swoją *severitas* zarówno poprzez zapobieganie takim naruszeniom, jak i poprzez karanie winnych owych wykroczeń. W pojęciu tym zawiera się także stosunek człowieka obdarzonego władzą do ludzi podlegających jego władzy. O ile *vir severus* zachowuje umiar, zawsze spotyka się u Liwiusza z pochwałą swego postępowania¹.

Określenia typu *severitas*, *severus*, *severe* pojawiają się u Liwiusza 25 razy. Jeżeli *severitas* urzędników w trakcie przeprowadzania poboru (*dilectus*) zaliczymy do sfery militarnej, to aż 15 wzmianek można odnieść do wojskowości, a 10 pozostałych do sfery życia cywilnego. Częstotliwość występowania pojęcia *severitas* w poszczególnych dekadach dzieła Liwiusza jest zróżnicowana: w pierwszej — 9 razy, w trzeciej — 5 razy, w czwartej — 6, w zachowanej połowce piątej dekady — 3 razy, a w *periochae* — 2 razy. W całym dziele *severitas* jest traktowana jako cnota starodawna, skoro już konsulowie z 340 r. p.n.e. łączą ją z *prisci mores* (VIII, 6, 14). Starorzymoskość *severitas* jest również podkreślana przez przeciwstawienie jej słów kojarzących się z upadkiem obyczajów, jak *avaritia*, *libido*, *licentia* i *luxuria*².

W sferze cywilnej ważną rolę odgrywała *severitas* sędziów widoczna w śledztwach, procesach sądowych oraz karaniu przestępców (publikanów, lichwiarzy, zbuntowanych niewolników, nielojalnych sprzymierzeńców)³.

¹ Por. J. Hellegouarc'h, *Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la République*, Paris 1963, s. 281–282; T. J. More, *Artistry and Ideology: Livy's Vocabulary of Virtue*, Frankfurt am Main 1989, s. 137–141.

² Liv., XLV, 37, 11–12 (*avaritia*); XXVII, 31, 7 (*libido*); XXVII, 31, 6–7; XXXIX, 6, 5; XLV, 37, 11–12 (*licentia*); XXXIV, 6, 2 (*luxuria*).

³ Liv., XXV, 3, 13 (publikanie); XXXV, 41, 9 (lichwiarze); XXVI, 16, 11 (sprzymierzeńcy); XXXIX, 29, 9 (niewolnicy).

Nadzór nad porządkiem społecznym oraz obyczajami był istotą działalności cenzorów, dlatego urzędnicy ci często mogli okazywać swoją *severitas* podczas przeprowadzania cenzusu, ustalania składu senatu czy obrony *mores maiorum*⁴. W dwóch ustępach pojęcie to pojawia się w kontekście walki stanów i odnosi się do obrony prerogatyw patrycjuszy przed atakami trybunów plebejskich⁵. *Severitas* pojawia się raz jako składnik osobistej moralności M. Porcjusza Katona, który sprzeciwia się odwołaniu (po 20 latach) ustawy z 215 r. ograniczającej zbytek (*lex Oppia*). Optujący za zniesieniem ustawy L. Waleriusz powiada, że stanowisko Katona pozostaje w zgodzie z *severissimi mores* konsula (XXXIV, 6, 2). W jednym przypadku nie chodzi o *severitas* Rzymian, lecz Argiwów, którzy opierają się królowi Filipowi V uwodzącemu ich żony i córki. W obliczu królewskiej *libido* Liwiusz określa ich surowość jako niewczesną⁶.

Przegląd epizodów mówiących o *severitas* wodzów zostanie przeprowadzony zgodnie z kolejnością ich występowania w dziele Liwiusza. Trzeba zastrzec, że historyczność wydarzeń opisanych w pierwszych dwóch ustępach jest kwestionowana, a związek tych wydarzeń z walką stanów wpływa na „upolitycznienie” motywacji działalności obu urzędników. Z drugiej strony pobór odbywał się w trakcie toczących się wojen, dlatego uznaliśmy *dilectus* za jedno z działań rzymskiego wodza w obliczu wroga.

W 446 r. p.n.e. konsul T. Kwinkejusz Kapitolinus przeprowadził zdecydowanie pobór, przeciwstawiając się trybunom plebejskim, ale pamiętał o tym, aby niepotrzebnie nie rozdrażniać plebsu. W rezultacie ów *severissimus consul* zachował zgodę stanów, a jednocześnie doprowadził do mobilizacji Rzymian w obliczu wroga i odniósł świetne zwycięstwo nad Ekwami i Wolskami⁷. Zasługi T. Kwinkejusza Kapitolinusa z okresu pięciu konsulatów bilansuje Liwiusz rokiem 443 p.n.e. i znów nadaje mu miano *consul severus*. Dzięki swojej trosce o zgodę w mieście oraz umiarowi i jednakowemu traktowaniu wszystkich obywateli konsul może uchodzić jednocześnie za surowego (*severus*) i przystępnego (*comis*)⁸. Owa domieszka *comitas* nie tylko nie deprecjonuje, lecz podnosi wartość *severitas* T. Kwinkejusza Kapitolinusa.

Mianem *vir severissimi imperii* określa Liwiusz dyktatora z 431 r. p.n.e., A. Postumiusza Tuberatusa, który przy pomocy dowódcy jazdy sprawnie przeprowadził pobór odracząc rozpoznanie próśb o zwolnienie od służby

⁴ Liv., XLIV, 16, 8 (cenzus); XXIX, 37, 9; XLI, 27, 13 (odebranie prawa posiadania konia publicznego).

⁵ Liv., III, 69, 1; IV, 10, 8 (obrona prerogatyw patrycjuszy).

⁶ Liv., XXVII, 31, 7: *periculumque et viris parentibus erat moram incommoda severitate libidini regiae fecisse*.

⁷ Liv., III, 69–70. Por. R. M. Ogilvie, *A Commentary on Livy. Books 1–5*, Oxford 1965, s. 520–521; E. Burck, *Die Erzählungskunst des T. Livius*, Berlin 1934, s. 50–51; F. Hellmann, *Livius — Interpretationen*, Berlin 1939, s. 46–58.

⁸ Liv., IV, 10, 8. Por. R. M. Ogilvie, *A Commentary*, s. 548–549; T. J. More, *Artistry*, s. 98–101.

wojskowej na czas zakończenia działań wojennych. Część Liwiuszowych źródeł przypisywała dyktatorowi ukaranie śmiercią własnego syna za złamanie rozkazów wodza (opuszczenie szeregów w celu stoczenia pojedynku, notabene zwycięskiego). Liwiusz odrzuca to oskarżenie A. Postumiusza o *crudelitas* argumentując, że gdyby on jako pierwszy dał przykład tak okrutnego postępowania, to obiegowym powiedzeniem byłyby „rozkazy Postumiuszowe” (*imperia Postumiana*), a nie „rozkazy Manliuszowe” (*imperia Manliana*), upamiętniające czyn konsula 347 r. T. Manliusza Torkwatusa (podobnie jak jego przydomek *Imperiosus*)⁹.

Ze streszczenia księgi 48 dowiadujemy się o jeszcze jednym poborze; w r. 151 p.n.e. konsulowie L. Licyniusz Lukullus i A. Postumiusz Albinus *dilectum severe agerent nec quemquam gratia dimitterent*. Zaskakujące jest zakończenie tej historii, konsulowie bowiem zostali aresztowani przez trybunów, którzy bezskutecznie zabiegali o zwolnienie od służby wojskowej dla swych przyjaciół. Szkoda, że dotarła do nas tylko periocha tej księgi, ponieważ nie wiemy, jaki był komentarz Liwiusza do tego incydentu.

Nowy aspekt wodzowskiej *severitas* pojawia się w opisie działań trybuna wojskowego z władzą konsularną z 394 r., M. Furiusza Kamillusa, przeciwko Faliskom. Kiedy po zdobyciu wrogiego obozu wódz oddaje w ręce kwestorów całą zdobycz wojenną (*praeda*), spotyka się z wielkim gniewem żołnierzy (*cum magna ira*). Oburzenie wojska mogło zagrozić wodzowi i zaszkodzić obleżeniu przez Rzymian Falerii, gdyby nie *severitas imperii* Kamillusa trzymająca w ryzach żołnierzy, którą Liwiusz określa wprost jako *virtus*¹⁰.

Powszechnie kwestionowana jest historyczność buntu w wojsku rzymskim w Kampanii w r. 342 p.n.e. oraz *lex Valeria militaris* dyktatora M. Waleriusza Korwusa. Wobec zagmatwanej i sprzecznej tradycji źródłowej Liwiusz komponuje ten ustęp według własnych założeń polityczno-wychowawczych. W mowie do żołnierzy dyktator m.in. oświadcza, że podczas pełnienia wszystkich swoich dowództw był surowszy w stosunku do siebie samego niż dla swoich żołnierzy¹¹. Właśnie ten nowy aspekt *severitas* wodza wobec siebie samego zasługuje naprawdę na uwagę w tym podejrzanym historycznie epizodzie.

Z punktu widzenia tytułowego problemu jeden z kluczowych ustępów stanowi relacja o głośnych wypadkach z r. 340 p.n.e., znanych jako „rozkazy manliańskie” (*imperia Manliana*). Po raz pierwszy występują tu w ścisłym powiązaniu *severitas imperii* oraz *disciplina militaris*. W czasie wojny z Latynami postanowiono przywrócić dyscyplinę wojskową według starych

⁹ Liv., IV, 26–29. Por. R. M. Ogilvie, *A Commentary*, s. 576–577.

¹⁰ Liv., V, 26, 8: *sed severitate imperii victi eandem virtutem et oderant et mirabantur*. Por. R. M. Ogilvie, *A Commentary*, s. 685–687; P. G. Walsh, *Livy's Preface and Distortion of History*, *AJPh*, 76, 1955, s. 369–383, szczególnie s. 381–383.

¹¹ Liv., VII, 40, 7: *in omnibus meis imperiis in me severior quqm in vos*.

obyczajów¹². Elementem dyscypliny miało być bezwzględne posłuszeństwo rozkazom, a jeden z nich zabraniał walki z nieprzyjacielem poza linią bojową. Rozkaz złamał syn konsula T. Manliusza Torkwatusa, który stoczył zwycięski pojedynek z wyzywającym go jeźdźcem tuskulańskim. Kiedy ze zdobytą zbroją wroga wkroczył triumfalnie do obozu, zamiast pochwały spotkało go potępienie ze strony ojca na zgromadzeniu żołnierskim. Zdumienie i strach ogarnęły żołnierzy, kiedy konsul orzekł karę śmierci przez ścięcie toporem wykonaną natychmiast przez liktorów. Ta bezprecedensowa *severitas* konsula osiągnęła skutek w postaci posłuszeństwa rozkazom oraz większej staranności w pełnieniu obowiązków, a to zaowocowało zwycięstwem Rzymian w bitwie z Latynami. Postępowaniu konsula brakowało jednak umiaru, dlatego Liwiusz używa w tym kontekście takich określeń, jak *atrocitas* oraz *crudelitas*, a osławione *imperia Manliana* nazywa *triste exemplum*¹³. Mimo tych zastrzeżeń Liwiusz stara się wykazać, że nawet taka krańcowa *severitas* służyła zachowaniu dyscypliny wojskowej¹⁴. Owe rozkazy manliańskie — uważane dziś za legendę obrazującą moc władzy ojcowskiej i wodzowskiej — były wspomniane przez innych autorów rzymskich¹⁵.

Podobna niesubordynacja podwładnego wobec wodza wystąpiła w 325 r. podczas wojny z Samnitami. W tym ustępie ze słowem *severitas* aż sześciokrotnie splata się pojęcie *disciplina militaris*. Wydany przez dyktatora, L. Papiriusza Kursora, zakaz walki złamał jego *praefectus equitum*, Kw. Fabiusz Maksymus Rullianus, który stoczył zwycięską bitwę z wrogiem. Przebywający wówczas w Rzymie dyktator uznał, że podeptano jego godność i złamano dyscyplinę wojskową oraz zapowiedział karę na wzór „rozkazów manliańskich”. Próbę wydania wyroku w obozie i wykonania kary uniemożliwiła postawa żołnierzy chroniących Kw. Fabiusza przed niepożądanym okrucieństwem dyktatora. Nocą oskarżony uciekł z Rzymu licząc na poparcie ojca i pomoc trybunów ludowych. Dyktator udał się do senatu, aby tam ukarać winnego, ale ojciec tego ostatniego i trybunowie ludowi sprzeciwili się wykonaniu kary. Ostatecznie sprawa rozstrzygnęła się na zgromadzeniu, gdzie dyktator wygłosił płomienną mowę jako niezłomny obrońca władzy dyktatorskiej oraz dyscypliny wojskowej i znów odwołał się do „rozkazów Manliusza”. Dopiero prośby ludu oraz akt skruchy prefekta jazdy i jego ojca, którzy padli do nóg dyktatora, doprowadziły do przełomu. Dyktator wspaniałomyślnie darował skazańca ludowi rzymskiemu i władzy trybunskiej uznając, że *vicit disciplina militaris, vicit imperii maiestas* (VIII, 35, 4).

¹² Liv., VIII, 6, 14: *tunc utique disciplina militaris ad priscos redigeretur mores.*

¹³ Liv., VIII, 7, 20; VIII, 8, 1 (*atrocitas*); IV, 29, 6 (*crudelitas*); VIII, 7, 17 (*triste exemplum*).

¹⁴ T. J. More, *Artistry*, s. 138.

¹⁵ Por. Cic., *De offic.*, II, 31, 112. Por. H. Dieter, *Zum Begriff der Moderatio bei Cicero, Eirene*, 6, 1967, s. 69–81.

Rezultatem *severitas imperii* dyktatora było całkowite posłuszeństwo jego legatów oraz niechęć prostych żołnierzy, którzy podczas najbliższej bitwy umyślnie nie dopuścili do pełnego zwycięstwa nad wrogiem i chwały wodza. Dzięki doświadczeniu L. Papiriusz Kursor odkrył przyczyny żołnierskiej niechęci oraz znalazł środki zaradcze: *sensit peritus dux quae res victoriae: temperandum ingenium suum esse et severitatem miscendum comitati* (VIII, 36, 5). Owo miarkowanie usposobienia oraz łączenie surowości (*severitas*) z przystępnnością (*comitas*) demonstrował odwiedzając w namiotach rannych żołnierzy i nakazując niższym dowódcom staranie o rannych. Na zmianę nastrojów wojska wpłynęła również obietnica wodza, że cała zdobycz przypadnie żołnierzom. Dalsze działania dyktatora były — według Liwiusza — jednym pasmem sukcesów i zostały ukoronowane jego tryumfem nad Samnitami, poświadczonym zresztą epigraficznie¹⁶. Obok ścisłego związku *severitas* z dyscypliną wojskową pojawia się tu także zasada umiejętnego łączenia *severitas imperii* z przystępnnością (*comitas*).

W trzeciej dekadzie dzieła Liwiusza znajduje się jeden, za to znakomity przykład *severitas* w kontekście sprawy wykupu jeńców wojennych, którzy poddali się Hannibalowi w mniejszym obozie po klęsce kanneńskiej. Straty w ludziach i związane z nimi trudności rekrutacyjne skłoniły wówczas Rzymian do wykupienia na koszt publiczny 8 tysięcy niewolników do służby w legionach. Właśnie w tej sytuacji przybyła do senatu delegacja jeńców wysłana przez Hannibala z ofertą wykupu. Pod presją rodzin i przyjaciół nieszczęsnych jeńców senat skłaniał się do przyjęcia propozycji Kartagińczyka. Rozbieżności stanowisk dotyczyły jedynie sposobu sfinansowania transakcji; część senatorów była za ich wykupem na koszt publiczny, część zaś — za wykupem przez ludzi prywatnych, ale z możliwością zaciągnięcia przez nich pożyczki ze skarbca publicznego.

W tym momencie z płomienną mową sprzeciwu wystąpił T. Manliusz Torkwatus: *priscae ac nimis durae, ut plerisque videbatur, severitatis* (XXII, 60, 5). Mówca przypomniał dawne przykłady heroizmu oraz zarzucił tchórzostwo załodze mniejszego obozu, doprowadzając do odrzucenia przez senat oferty Hannibala. Jak przyznaje mimochodem sam Liwiusz, znaczny wpływ na decyzję senatu miały jednak względy finansowe: wyczerpanie skarbca publicznego i niechęć do wzbogacania Hannibala (XXII, 61, 1–10). Kolejny przykład owej staroświeckiej i twardej *severitas* potomka Manliuszów posłużył nowożytnej nauce do sformułowania tezy o ciągłości tej cechy w rodzinie Manliuszów¹⁷.

W czwartej dekadzie dzieła Liwiusza pojęcie *severitas* w aspekcie militarnym pojawia się trzykrotnie. Pierwszy ustęp jest pochwałą konsula 195 r., M. Porcjusza Katona i jego dowództwa w Hiszpanii. Opis działań konsula

¹⁶ Liv., VIII, 37; *CIL*, I², s. 45 i 171.

¹⁷ Por. L. Catin, *En lisant Tite-Live*, Paris 1944, s. 35–38.

jest bardzo ogólnikowy, a sama pochwała stanowi topos idealnego wodza. Jej głównym motywem są wysokie wymagania wodza wobec siebie samego: *nec in quemquam omnium gravius severiusque quam in semet ipsum imperium exerceret, parsimonia et vigiliis et laborare cum ultimis militum certaret* (XXXIV, 18, 3–5). A zatem powaga i surowość w wykonywaniu władzy oraz oszczędność, czuwanie i znoszenie trudów na równi z żołnierzami składają się na wizerunek Katona jako idealnego wodza. Nic dziwnego, że pod takim wodzem nastąpiła rychła pacyfikacja Hiszpanii i tryumf Katona¹⁸.

W przeciwieństwie do Katona król Antioch i jego dowódcy zapomnieli zimą 192/191 roku o dyscyplinie oddając się hulankom. Za ich przykładem poszli żołnierze zaniehbując swoje obowiązki. Podczas wiosennej zbiórki w Cheronei król sam zauważył, że *nihilo severiore disciplina milites quam duces hibernasse* (XXXVI, 11, 5). Opowieść ta miała zapewne potwierdzać ogólną tezę, że *severitas imperii* była cnotą typowo rzymską.

Wpływ warunków zewnętrznych na dyscyplinę w wojsku rzymskim jest treścią pierwszych rozdziałów księgi 39. Zdaniem Liwiusza, walki w Ligurii i Galli Przedalpejskiej, które niosły trudy i niebezpieczeństwa, nie dawały zdobyczy i zmuszały do oszczędności, w ostatecznym rachunku wzmacniały dyscyplinę¹⁹. Azja natomiast „raczej wzbogacała wojska niż je hartowała”, jak stwierdza Liwiusz, zwłaszcza pod niekompetentnym dowództwem Gn. Manliusza Wulsona, który zepsuł surową dyscyplinę, którą potrafił przedtem zaprowadzić L. Korneliusz Scypio (*disciplinam militarem severe ab eo conservatam succesorem ipsum omni genere licentiae corupisse fama attulerat*; XXXIX, 6, 5). Co więcej, ową *luxuria* wojska Manliusza przyniosły potem ze sobą do Rzymu. Kosztowne sprzęty, wystawne uczyty, wydatki na cytrystki, harfistki i biegłych w swej sztuce kucharzy — to znamiona chęci użycia i zbytku widoczne u żołnierzy, którzy wrócili z Azji. W rezultacie Liwiusz konkluduje: *Luxuriae enim peregrinae origo ab exercitu Asiatico invecta in urbem est* (XXXIX, 6, 7). Cały ten ciąg rozdziałów zasługuje na osobne szczegółowe omówienie w kontekście teorii upadku obyczajów, ponieważ zaraźliwy przykład zbytku Manliuszowych żołnierzy wielki historyk i moralista uważa za *semina futurae luxuriae*²⁰.

Sprawa tryumfu L. Emiliusza Paulusa w 167 r. p.n.e., a konkretnie głosowanie zgromadzenia nad prawem do zachowania imperium na czas tryumfu stanowi tło dalszych rozważań Liwiusza nad relacją między *severitas imperii* a dyscypliną. Właśnie dawna dyscyplina (*antiqua disciplina*) oraz wodzowska oszczędność w przydzielaniu łupów (*spolia*) spowodowały wzburzenie żołnierzy i ich niechęć do L. Emiliusza Paulusa (XLV, 35, 6).

¹⁸ Liv., XXX, 19–21. Por. Plut., *Cato Maior*, 11; *CIL*, I², s. 174.

¹⁹ Liv., XXXIX, 1, 2: *Is hostis celut natus ad continendam inter magnorum intervalla bellorum Romanis militarem disciplinam erat.*

²⁰ Liv., XXXIX, 6, 9. Por. T. J. Luce, *Livy: The Composition of his History*, Princeton 1977, s. 255–260.

Wyrazicielem nastrojów wojska oraz inspiratorem akcji pozbawienia wodza chwały tryumfu był trybun wojskowy, Ser. Sulpicjusz Galba. W jego usta Liwiusz wkłada mowę z zarzutami pod adresem wodza: „nakładał na żołnierzy więcej trudu, więcej niebezpieczeństwa, niż tego wymagała potrzeba; natomiast w przydzielaniu nagród czy odznaczeń stosował na każdym kroku ograniczenia” (XLV, 36, 3). Lista przykładów *severitas imperii* dowódcy musiała być obszerna, mowa wypełniła bowiem całe cztery godziny pozostałe do końca dnia.

Nazajutrz głosowanie pierwszych tribus zdominowanych przez podburzonych żołnierzy przyniosło wynik negatywny, a wówczas nastąpiła kontrakcja wpływowych zamożnych obywateli zaniepokojonych samowolą (*licentia*) i chciwością (*avaritia*) wojska. Inicjatywę przejął były konsul, M. Serwiliusz, który wymusił na trybunach wznowienie dyskusji i powtórzenie głosowania po mowach osób prywatnych. W usta M. Serwiliusza Liwiusz wkłada wspianą dobrze przemyślaną mowę²¹. Zaczynała się ona oskarżeniem żołnierzy o buntowniczość i lekkomyślność oraz pochwałą wodza za *severitas imperii*, dzięki której została zachowana *antiqua disciplina* (XLV, 37, 2). Następnie mówca zaatakował bezpośrednio Ser. Sulpicjusza Galbę obalając jego zarzuty pod adresem wodza. Odwołując się do przykładów historycznych mówca — a raczej sam Liwiusz — wyprowadza następującą zasadę ogólną: *ambitio imperatorum*, czyli ubieganie się wodzów o względy żołnierzy, w przeszłości zawsze prowadziła do klęsk, podczas gdy *severitas imperii* wodzów przynosiła Rzymowi sukcesy militarne. W końcu przemówienia M. Serwiliusz próbował uświadomić żołnierzom, że tryumf nie jest świętem samego wodza, lecz także żołnierzy, a zatem chcą pozbawić chwały samych siebie. Ponowne głosowanie zarządzane przez trybunów po przemówieniu M. Serwiliusza przyniosło wynik pozytywny. Zamknięcie tego ustępu stanowi opis tryumfu L. Emiliusza i jego osobistej tragedii związanej ze śmiercią dwóch synów na skutek choroby²².

O dużym znaczeniu pojęć *severitas imperii* oraz *disciplina militaris* w dalszych partiach dzieła Liwiusza — nie zachowanych w wersji oryginalnej — może świadczyć periocha księgi 57. W tej księdze Liwiusz opisywał działania P. Scypiona Emilianusa podczas wojny numantyńskiej. Znany ze streszczenia początek opowiadania brzmi następująco: *Scipio Africanus Numantiam obsedit et corruptam licentia luxuria que exercitum ad severissimam militiae disciplinam revocavit*²³. Owa walka ze zbytkiem w imię przy-

²¹ Liv., XLV, 37, 1–39, 20. Por. P. G. Walsh, *Livy: His Historical Aims and Methods*, Cambridge 1961, s. 219–244.

²² Liv., XLV, 40, 1–9. Por. Plut., *Aem. Paul.*, 32–33. *CIL*, I, s. 175.

²³ Per. 57. Por. P. G. Walsh, *Livy's Preface*, s. 381–383. O wartości *periochae* patrz: A. Klotz, *Zu den Periochae des Livius*, *Philologus*, 91, 1936, s. 67–88; C. M. Begbie, *The Epitome of Livy*, *CQ*, 17, 1967, s. 332–338; W. J. Bingham, *A Study of the Livian Periochae and their Relation to Livy's „Ab urbe condita”*, Urbana 1978.

wrócenia bardzo surowej dyscypliny polegała na usunięciu z obozu 2 tysięcy nierządnic, sprzedaży wszystkich zwierząt zaprzęgowych, nieustannych pracach w obozie, marszach z wielkim obciążeniem (żywność na 30 dni i 7 pali do budowy obwarowań), a wreszcie stosowaniu surowych kar cielesnych za niesubordynację. Ostatecznie Scypion Emilianus zdobył Numancję i odbył tryumf, o czym Liwiusz opowiadał w księdze 59²⁴.

Zaprezentowany wyżej materiał można poddać prostej analizie statystycznej: sześć razy Liwiusz używa różnych wariantów formuły *severitas imperii*²⁵, czterokrotnie *severitas* występuje w bezpośrednim związku z *disciplina*²⁶ (z dyscypliną wojskową, prócz *severitas*, łączone są także inne słowa: *acerbitas*, *diligentia* oraz przysłówki *intentius*)²⁷. Znaczeniowy związek *severitas* z dyscypliną jest jednak o wiele ściślejszy i głębszy niż wynikałoby z tej statystyki. Argumentów na rzecz tej tezy dostarcza nam materiał zebrany w zakończeniu w celu nakreślenia syntetycznego wizerunku dowódcy zasługującego, zdaniem Liwiusza, na miano *dux severus*. Pomijając wodzów wspomnianych mimochodem oraz antywzory dysponujemy informacjami o dziesięciu wodzach, którym Liwiusz przypisuje różne aspekty *severitas*. Materiał ten pozwala nam ustalić, jak powinien postępować Liwiuszowski *dux severus*.

1. Podczas poboru powinien okazać stanowczość wobec wszelkich nacisków w sprawie zwolnień i odroczeń służby wojskowej, aby zdecydowanie przeprowadzić mobilizację wśród współobywateli i sprzymierzeńców (T. Kwinkcjusz Kapitolinus, A. Postumiusz Tuberatus).

2. W czasie działań wojennych powinien utrzymywać surową dyscyplinę wśród żołnierzy i niższych dowódców, egzekwować wypełnianie codziennych powinności (straże, marsze, ćwiczenia z bronią) oraz wdrażać ich do trudów i niewygód obozowego życia. W tym kontekście niezwykle ważnym aspektem wodzowskiej *severitas* jest osobisty przykład w pełnieniu obowiązków oraz znoszeniu trudów. Oświadczenie wodza, że był surowszy dla siebie niż dla swoich podwładnych — o ile jest zgodne z prawdą — potrafi uśmierzyć wzburzone nastroje wojska (M. Waleriusz Korwus, M. Porcjusz Kato, L. Emiliusz Paulus, P. Scipio Emilianus).

3. Na polu bitwy *dux severus* potrafi wymusić, nawet przy użyciu bardzo drastycznych środków, bezwzględne posłuszeństwo rozkazom wśród żołnierzy i niższych dowódców (T. Manliusz Torkwatus Imperiosus, L. Papiriusz Kursor). *Severitas* wodza musi odznaczać się niezłomną stanowczością, ale nie wolno mu popadać w okrucieństwo (*crudelitas*) i dzikość (*acerbitas*), musi umieć hamować swoje emocje i zachować umiar (*moderatio*)²⁸.

²⁴ Per. 59. O tryumfie P. Scypiona Emilianusa w 132 r. p.n.e. informuje aż dziesięciu autorów antycznych. Por. *CIL*, I, s. 175.

²⁵ Liv., IV, 26, 11; V, 26, 8; VII, 40, 7; VIII, 6, 14; XLV, 37, 2; XLV, 37, 12.

²⁶ Liv., VIII, 6, 14; XXXVI, 11, 5; XXXIX, 6, 5; XLV, 37, 2.

²⁷ Liv., XLV, 37, 9 (*acerbitas*); XLI, 27, 13 (*diligentia*); XLV, 37, 9 (*intentius*).

²⁸ Por. E. Burck, Drei Grundwerte der römischen Lebensordnung (labor, moderatio,

4. Po zwycięskiej bitwie *dux severus* umie oprzeć się żołnierskiej zachłanności (*avaritia*) podczas dzielenia łupów (*praeda, spolia*), powinien bowiem pamiętać o zasileniu skarbcza publicznego. Wodzowska oszczędność (*parasimonia*) jest bez wątpienia wyżej ceniona przez Liwiusza niż nadmierne szafowanie zdobyczą, choć taka postawa wodza często wywołuje gniew żołnierzy (M. Furiusz Kamillus, M. Porcjusz Kato, L. Emiliusz Paulus oraz T. Manliusz Torkwatus — w sprawie wykupu jeńców z rąk Hannibala).

5. Przy całej swojej niezłomnej surowości, twardości i powadze Liwiuszowy *dux severus* musi odznaczać się przystępnością (*comitas*), która nie jest zaprzeczeniem, lecz dopełnieniem wodzowskiej *severitas* (L. Papiriusz Kursor). *Comitas* wodza jest jednak czymś zupełnie innym niż *ambitio imperatorum*, czyli ubieganie się wodzów o względy żołnierzy. *Comitas* jest przyprawą prawdziwej *severitas imperii* i prowadzi do zwycięstw, *ambitio imperatorum* natomiast stanowi zaprzeczenie *severitas* i przynosi klęski militarne. Schlebający żołnierzom wodzowie ulegają często ich zachłanności przy podziale łupów oraz tolerują rozprzężenie (*licentia*) i zbytek (*luxuria*), a to oznacza rozkład dyscypliny wojskowej (G. Manliusz Wulso).

Reasumując, Liwiuszowa *severitas* wodza sprowadza się w ostatecznym rozrachunku do umiejętnego postępowania z podwładnymi, którego ostatecznym celem jest surowa *disciplina militaris* stanowiąca podstawę sukcesów militarnych armii rzymskiej.

DUX SEVERUS

LA NOTION DE SEVERITAS DANS L'ASPECT MILITAIRE CHEZ TITE LIVE

Resumé

Le mot *severitas* (sévérité, gravité, dureté) prenait chez Tite Live l'aspect de la valeur liée au domaine du pouvoir, des lois et des mœurs. D'entre 25 termes: *severitas, severus, severe* présents dans l'oeuvre de Tite Live, 15 concernaient le domaine militaire, 10 la vie civile. De l'analyse détaillée de ces 15 mentions résulte cet idéal *dux severus*. Avant tout il devrait être ferme dans l'exécution des devoirs militaires au cours du recrutement, au cours de la bataille et dans la vie de camp. La sévérité devait être pourtant accompagnée de la modération (*moderatio*) avec l'addition d'amabilité (*comitas*). Il soulignait également l'importance d'un bon exemple de la part de commandant. *Severitas imperii* d'un commandant se manifestait aussi dans l'opposition à l'avidité (*avaritia*) des militaires au partage des butins et dans la prévention contre la désorganisation (*licentia*) et contre le luxe (*luxuria*) parmi ses sujets. Tout compte fait *severitas* d'un commandant romain se réduisait, d'après Tite Live, à la fermeté habilement appliquée dans le but principal était *disciplina militaris* — la base des succès de l'armée romaine.

pietas), *Gymnasium*, 58, 1951, s. 161–183; V. Viparelli Santangelo, A proposito dell'uso termine moderatio nelle storie di Livio, *Bolletino di Studi Latini*, 6, 1976, s. 71–78; R. M. Ogilvie, *A Commentary*, s. 514.